

Heyat Hacıyeva

Hər bir xalqın inkişaf yolunda onun ictimai, siyasi, dini görüşlərinin formalaşmasının arxasında güclü bir ideologiya dayanmaqdadır. Bu ideyalar isə bir an içərisində cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmur, bunun üçün müəyyən zaman kəsimində düşüncənin toplumun əsas özəyi tərəfindən qavranılması lazımdır. Bəşər tarixinə nəzər yetirdikdə bu kimi ideyaların bir çox nümunələrinə rast gəlirik.

Məsələn, "Divide and conquer" - "Parçala və hökranlıq et", "Ein Volk, ein Reich, ein Führer" - "Tək Xalq, tək İmperiya, tək Lider", "Libert?, ?galit?, fraternit?" - "Azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq" və başqa formullar xalqların gələcəyinə fərqli şəkildə təsir etmişdir. Təbii ki, bu ideologiyaların müsbət və mənfi cəhətləri müzakirə edilə bilər, lakin burada əsas məsələ formulanın cəmiyyət tərəfindən hərtərəfli şəkildə qəbul edilməsi və ona uyğun olaraq ictimai-siyasi fikrin formalaşmasıdır. Azərbaycan və bu coğrafiyada yaşayan digər türk xalqları üçün mayak rolunu oynayan formül isə "türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq" kimi adlanmışdır. İdeoloji sistem 150 ildən artıq bir dövr ərzində türk dünyasında təkmilləşdi, özü içərisində yeniləndi. XX əsrin əvvəllərində isə Azərbaycan xalqı üçün siyasi mənə qazanmağa başladı. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönməndə üçlü formulanın prinsiplərinə uyğun olaraq dövlət bayrağı hazırlandı. Bu isə Azərbaycan bayrağının dalğalandığı hər bir yerdə həmin düşüncənin yaşaması deməkdir. Burada bir neçə sual meydana gəlir: "Türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq" üçlü formulu necə oldu ki, xalqın ictimai-siyasi həyatına bu şəkildə təsir etdi və bu ideologiyaların arxasında hansı düşüncə adamlarımız nə kimi işlər görmüşlər?

Bu sualların ətraflı cavablarını ədəbiyyatşünas, filologiya elmləri doktoru, professor Bədirxan Əhmədlinin "Türkçülüyn üçlü formulu: nəzəri və tarixi aspektləri" adlı monoqrafiyasına nəzər yetirdikdə almaq olur. Altı bölümdən ibarət olan monoqrafiyada həm ideyanın nəzəri hissəsi, həm də triadanın komponentləri ayrı-ayrılıqda təhlil olunur. Burada daima xalqın yüksəlməsi

Türkçülüyn üçlü formulu

İdeologiyanın keçmişi, bugünü və gələcəyi

üçün çalışan ədiblərimiz sadəcə bədii yaradıcılıqla məşğul olmadığını, eləcə də milli ideologiyaya sahib çıxan vətəndaşlar olması faktı göstərilir. B.Əhmədli

M.F.Axundzadə, Ə.Süavi, C.Əfqani, Y.Akçura, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Z.Göyalp, M.Ə.Rəsulzadə kimi ədiblərin üçlü formulanın komponentləri haqqında düşüncələrini araşdırır. İlk olaraq professorun monoqrafiyada ideyanın müəllifinin kim olması məsələsini tədqiq etməyini nəzərdən keçirək. B.Əhmədli doğru bilinən yanlış bir məqamı düzəltməyə çalışır. Belə ki, bəzən bilərəkdən (çünki araşdırmaq və həqiqəti çatdırmaq çətin prosesdir!) və ya məlumat azlığından bu formulanın müəllifinin Əli bəy Hüseynzadə olduğu bildirilir. Professor isə

Ə.Hüseynzadənin bu ideologiyanın yayılmasında danılmaz xidmətləri olduğunu bildirərək, üçlü formulanın sadəcə ədibin düşüncəsindən yaranmadığını da qeyd etmişdir. Ə.Hüseynzadəyə İ.Qaspiralının "Dildə, fikirdə, işdə birlik" formulu və

Y.Akçuranın "Üç tərəzi-siyaset" (Siyasetin üç yolu) əsəri onun üçlü formulu haqqında olan düşüncələrinin dərinləşməsində böyük rol oynamışdır. B.Əhmədli bu məqamda Türkiyə, Tatarıstan, Krım və Azərbaycandakı tədqiqat işlərinə nəzər yetirdikdə ümumi olaraq triadanın müxtəlif ədiblərin fikirlərinin toplamı nəticəsində bu qədər yayıldığını və inkişaf etdiyini bildirir. Onun fikrincə, əsas məsələ ideyanın ilk kimin işləməsi deyil, formulanın təkmilləşdirilməsində kimlərin nə şəkildə iştirak etməsidir. Çünki bir düşüncənin yayılması, xalqın təfəkküründə əsaslı yere sahib olması sadəcə bir nəfərin adıyla bağlı ola bilməz. İstər ədəbi, istərsə də siyasi sahədə öz sözlərini demiş ziyalılarımızın düşüncələri əsasında zamanla formalaşan üçlü formulu, xalqın ideyanı sahiblənməsi ilə bugünlərə qədər gəlib çıxmışdır.

B.Əhmədli müasir dövrümüzə qədər gələn ideyanın qorunmasının o qədər asan olmadığını da bildirir. XX əsrin əvvəllərindən Sovet hakimiyyəti qurulara qədərki dövr ərzində üçlü formulu Azərbaycan ədəbiyyat və siyasətinə o qədər dərin nüfuz etmişdir ki, 1937-ci il repressiya hadisələri belə bu konsepsiyayı sonlandıra bilməmişdir. Düzdür, müstəqillik illərinə qədər olan zaman kəsimində bu ideologiyanın üzərində çox durulmamış, unudurulmağa çalışılmışdır. Lakin sözün əsl mənasında "Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz" düşüncəsi nə qədər qadağa edilərsə də günümüzədək

enerjisini qoruyub saxlayıb. Qanla və təhdidlə bir zaman kəsimində adı hallanmasa belə xalqın hafizəsində yer edindi-yindən heç bir qorxu, senzura onu tamamilə yox edə bilmədi.

Monoqrafiyada xronoloji ardıcılıq gözlənilməklə ilk tədqiq edilən hissə müasirləşmək komponentidir. Maraqlıdır ki, türkçülükdən də əvvəl avropalaşmaq, yeniləşmək ön plana çıxmışdır. Avropadakı düşüncə inqilabı türk xalqlarının yaşam tərzinə, iqtisadi və siyasi münasibətlərinə böyük təsir göstərmişdir. M.F.Axundzadə yeniləşməni müsbət qiymətləndirərək xurafatın qarşısında dayanmışdır. B.Əhmədli qeyd edir ki, ədibin istər bədii, istər elmi, istər publisistik əsərlərində qərbəlmə meyilləri güclüdür. O, müasirləşmək üçün görülməli olanın təqliddən ibarət olmamasını, bu mənada islami reformun həyata keçirilməsini önəmli hesab edirdi. C.Əfqani də Türkiyə və Azərbaycan siyasi təfəkkürünə yeni nəfəs gətirən şəxsiyyətlərdən biridir. B.Əhmədlinin də qeyd etdiyi kimi, alim Qərbə Şərqi birliyindən yaranan gücün türk xalqlarını fikri azadlığa çıxaracağını bildirdi. Ziya Göyalp da "Türkçülüyn əsasları" əsərində Qərb mədəniyyətinin, yeniləşmənin müsbət cəhətlərini göstərmişdir. Onun düşüncəsində avropalaşmaq öz kimliyini unutmamaq demək deyildir, əksinə, özünə geri qayıtmaq üçün əvəzsiz vasitədir. Eynilə, yaponlar kimi türklər də milli-mədəni keçmişlərini unutmamaqla birgə gələcəyə müasir şəkildə addımlamalıdır. XX əsrin əvvəllərində ideyanın siyasi mahiyyətinin güclənməsi ilə birlikdə fərqliliklər də özünü göstərməyə başladı. Bu mənada B.Əhmədlinin vurğuladığı daha bir məqam "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" formulu üçüncü yerdə olan müasirləşmək prinsipinin M.Ə.Rəsulzadə dönməsinə ikinci yerdə göstərilməsidir. Bu isə ideologiyada yeni bir mərhələ yaratdı və bayrağımızda da bu şəkildə əks olundu. Üçlü formulanın digər prinsiplərindən olan türkçülük özünün həm siyasi, həm də ictimai dayaqları ilə cəmiyyətə təsir gücü çoxdur.

B.Əhmədli burada türkçülük hərəkatının Rusiya torpaqlarında ruslaşdırma və xristianlaşdırma cəhdlərinə qarşı gəlindiği dövrdən başladığını qeyd edir. Eləcə də Ziya Göyalpın araşdırmalarına istinadən Avropada türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsinə böyük maraq olduğunu diqqət çəkir. Bu məsələ isə bizə heç də təəccüblü gəlməməlidir, çünki istər Rusiya, istərsə də Avropa xalqları hər daim türklərə münasibətdə idi. Bu münasi-

bət bəzən müttəfiqliklə, bəzənsə müharibələrlə sonlanmışdır. Ancaq dəyişməyən tək şey odur ki, hər iki tərəfin də türklərin Avrasiyada hakimiyyətinin uzun ömürlü olmasını bilməsi və ona uyğun şəkildə hərəkət etməsidir. Maraqlı bir cəhət də odur ki, türklərin də Avropa və Rusiyanın özlərinə nələr qatacaqlarını bilməsidir. Bu özünü üçlü formulu bariz şəkildə göstərir. Türk xalqları haqqında danışdığımız milliyət, azadlıq kimi anlayışları Avropadan mənimsəmişdir. Azərbaycan türklərinin özünütənmə prosesində əvəzsiz xidmətləri olan ədibimiz isə Ə.Hüseynzadə olaraq göstərilir. "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" əsərində, publisistik yazılarında, "Füyuzat" jurnalında da bu hissə olunur. Monoqrafiyada vurğulandığı kimi, onun yaradıcılığında ideolojiden daha çox türkçülüyn elmi, maarifçi aspektləri təhlil olunur. Siyasi türkçülük yolunda daha sonra Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və digər ədiblərimiz ideyalar ortaya qoydular. Türk əsilli xalqların islam dini ilə tarixi bağlılığı üçlü formulanın sonuncu prinsipi olan islamlaşmaq ideyasını yaratdı. Siyasi İslamçılıq Osmanlıda olduğu qədər Azərbaycanda rəğbət görməməsi ilə birlikdə, yenə də xalqın dini inancında əsas yeri tutmaqda idi. Bunun sübutu isə M.F.Axundzadənin türk xalqlarının birliyini daha da möhkəmləndirmək üçün yeni əlifba islahatı hazırlaması, ancaq Osmanlı hökumətinin bu yeniliyin dinə qarşı edilmiş bir hərəkat olaraq görməsidir. Axundzadədən sonrakı dövrlərdə Azərbaycan ictimai fikrinə onun qədər kəskin şəkildə dini ideologiyaya qarşı fikirlər səsləndirilmirdi. Ancaq H.Zərbəbi, C.Əfqani, Ə.Hüseynzadə Ə.Ağaoğlu kimi ədiblərimiz dini xurafatın xalqı məhv sürüklədiyini, buna görə nicatın və aydınlanmanın dini islahatlardan keçdiklərini anlayırdılar. B.Əhmədli M.Ə.Rəsulzadənin də dini ideo-

loji düşüncələrinə yer verir. Rəsulzadəyə görə, din dilin dolayı yolla xalqın yaşaması üçün ən önəmli vasitədir. "Tutacağımız yol" məqaləsində islam dininin türklər üçün müqəddəsliyindən bəhs edərkən, "Getdiyimiz yol"da isə dini islahatların qaçınılması reallıq olduğunu vurğulayır. Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, islamlaşmaq prinsipi də üçlü formulu öz yerini qoruyub saxlayır. Azərbaycan xalqı və dövləti olaraq dini etiqatlarımızı yerinə yetirərək, digər dinlərə də hörmətlə yanaşaraq türk kimliyimizə yaraşan şəkildə yola davam etməliyik. Monoqrafiyanın ən maraqlı hissəsi bizim fikrimizə altıncı bölümdür.

Müəllif tərəfindən "Gələcəyə baxış" olaraq göstərilən bu hissədə üçlü formulanın bugünkü vəziyyəti və gələcəkdə olacaq dəyişmələri izah edilir. Professor formulanın yenilənmiş konturlarını "Turançılıq, Avrasiyaçılıq, Modernçilik" olaraq görür. İlk olaraq Turançılıqdan başlayan B.Əhmədlinin də bildirdiyi kimi, əslində prinsip üçlü formulanın dördüncü qolu kimi dəyərləndirilə bilər. Buradakı məqsəd türk xalqlarının tarixi köklərinin unudulmaması və onların bir çətir altında birləşdirilməsidir. Türk Dövlətlər Təşkilatının bugünkü durumu da buna doğru yol gedir. Nəticə etibarilə ilə siyasi cəhətdən türk dövlətlərinin birləşib bir dövlət halında olması mümkün görünür. Əsas məsələ mövcud üçlü formulu ideologiyasını qorumaqdır. Qloballaşan dünyada öz keçmişini, yaxınlarını, müttəfiqlərini unutmadan irəliyə doğru addımlamaq türk dünyasının qarşısında duran məqsəddir. Avrasiyaçılıq isə turançılıqdan bir qədər fərqlənərkədir. Burada Türk-Slavyan birliyinin önəmi vurğulanır ki, bu da bizə son zamanlarda yaşanan xarici siyasi prosesləri xatırladır. Avrasiyada geniş coğrafi əraziyə yayılmış bu xalqların nümayəndələri qarşılıqlı əlaqə ilə varlığını davam etdirir. Modernçilik dedikdə isə artıq müasirliyin tək Avropa ilə məhdudlaşmadığını və bütün mədəniyyətlər, xalqlardan nələrinsə öyrənilməsinin vacibliyi vurğulanır. Ən sonda gəldiyimiz qənaət belədir ki, dəyişən dünya şərtlərinə uyğun olaraq çıxılan bu uzun yolda türk xalqlarının birliyi üçün hansı addımlar atılacağını izləməklə bərabər, bu ideologiyayı da qoruyub saxlamaq, müxtəlif ayrımları kənara qoyub ortaq məxrəcdə qərarlaşmaq lazımdır. Bunu da B.Əhmədlinin monoqrafiyanın sonunda qeyd etdiyi kimi, zaman özü göstərəcək. Biz gənclərin üzərinə düşən ən böyük vəzifə bayrağımızın üzərində dalğalanan rənglərin mənalarını dərk etməklə, ona sahib çıxıb təkmilləşdirərək gələcəyə türk keçmişimizi unutmadan, modern düşüncə tərzilə və digər xalqlarla birlikdə addımlamaqdır.